

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهیافت

رژیم حقوقی بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک با تأکید بر اقدامات دولت ترکیه و تأثیرات آن بر جمهوری اسلامی ایران

دانشجوی دکتری، گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

علی آذری

دانشیار دانشکده روابط بین الملل وزات خارجه، تهران ایران

رضا موسی زاده *

گروه حقوق، استادیار دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

مجتبی بابایی

چکیده

از دهه ۱۹۶۰ دولت ترکیه با قراردادن مسئله بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک چون دجله و فرات در متن سیاست خارجی و برنامه های توسعه ای خود، اقداماتی را بر روی حوضه های آبی مشترک با کشور های همجوار برنامه ریزی و اجرا کرده است. تقارن زمانی این پروژه ها با تحولات بین المللی و اهمیت یافتن آب در زندگی بشر و مخاطرات پیش روی جمعیت روبه تزاید جهان و احساس خطر کم آبی، به شکل گیری قواعد و اصولی جهت مدیریت منابع آب منتهی شد که بعضا وجه و شأن عرفی پیدا کرده اند و بدیهی بود که باید دولت ترکیه نیز که پروژه های بزرگی را برنامه ریزی و بعضا اجرا کرده بود تابع قواعد اصولی باشد. کنوانسیون ۱۹۹۷ سازمان ملل متحد به عنوان یک سند الزام آور بین المللی حاوی این قواعد عرفی است، این مقاله متکفل پاسخ به این پرسش است که رژیم حقوقی قابل اعمال بر اقدامات این دولت کدام است و چه پیامدهای زیست محیطی برای ایران در پی دارد؟ فرضیه تحقیق بر آن است که قواعد عرفی مورد قبول در کنوانسیون ۱۹۹۷ بر اقدامات دولت ترکیه حاکم است و این امر می تواند زمینه دستیابی به حقوق کشورهای پائین دست همچون ایران را فراهم کند. در این مقاله با استفاده از منابع و اسناد کتابخانه ای و مقالات منتشر شده در مجلات علمی به این نتیجه دست یافته که رژیم حقوقی حاکم بر اقدامات دولت ترکیه یک رژیم مبتنی بر تبعیت از قواعد عرفی بین المللی است و این دولت اگرچه کنوانسیون ۱۹۹۷ را تصویب نکرده است اما پایبندی خود را به قواعد عرفی و مهم مرتبط با بهره برداری از آب های فرامرزی مندرج در آن اعلام کرده است.

کلیدواژه: ایران، بهره برداری، آب های فرامرزی مشترک، کنوانسیون ۱۹۹۷، حقوق بین الملل آب رژیم حقوقی.

* نویسنده مسئول: rmousazadeh88@gmail.com

تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۸

The Islamic Revolution Approach Quarterly
Vol. 19, No.70, Spring 2025, P 264-287
rahyaftjournal.ir

The Legal Regime of Exploitation of Common Transboundary Waters with an Emphasis on the Actions of the Turkish Government and Their Impacts on the Islamic Republic of Iran

Ali Azari

Ph.D. student, Department of Law, Payame Noor University, P.O. Box 4697-19395, Tehran, Iran

Reza Mousazadeh *

Associate Professor, Faculty of International Relations, Ministry of Foreign Affairs, Tehran, Iran

Mojtaba Babaei

Assistant Professor, Department of Law, Payame Noor University, P.O. Box 4697-19395, Tehran, Iran

Abstract

Since the 1960s, Turkey has placed the management and exploitation of common transboundary waters—such as the Tigris, Euphrates, Orontes, Aras, and other shared basins—at the center of its development policies and foreign relations. Large-scale projects like the Southeastern Anatolia Project (GAP) and Eastern Anatolia Project (DAP) have been designed to secure food production, drinking water supply, industrial growth, and energy production while addressing regional inequalities. These projects, however, coincide with the growing international attention to the scarcity of freshwater and the need for sustainable management of shared resources. As international law evolved through instruments such as the 1966 Helsinki Rules and the 1997 United Nations Watercourses Convention, principles of equitable and reasonable utilization, prevention of significant harm, cooperation, and environmental protection emerged as binding norms

* Corresponding Author: rmousazadeh88@gmail.com

How to Cite: Azari, A., Mousazadeh, R., Babaei, M. (2025). The Legal Regime of Exploitation of Common Transboundary Waters with an Emphasis on the Actions of the Turkish Government and Their Impacts on the Islamic Republic of Iran, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(70), 264-287.

Received: 19/12/2024

Accepted: 08/05/2025

guiding states' conduct. Turkey's actions—although not based on accession to the 1997 Convention—reflect partial compliance with these norms through bilateral agreements, water release protocols, and gradual alignment with European Union water directives. Yet, tensions remain regarding downstream impacts in Syria, Iraq, Iran, and other riparian states. This article examines whether Turkey's water policies and infrastructure projects conform to established international legal standards and how they influence Iran's water security and ecological stability.

Keywords: Turkey, Transboundary Waters, Tigris and Euphrates, 1997 UN Watercourses Convention, International Water Law, Legal Regime, Iran

Introduction

Water is a vital yet limited resource, and its scarcity has become one of the major drivers of international and regional policies. Turkey, as an upstream country to several major transboundary rivers such as the Tigris, Euphrates, Orontes, Aras, Choruh, and Maritsa, has since the 1960s placed water at the heart of its development agenda. Through large-scale projects like the Southeastern Anatolia Project (GAP) and the Eastern Anatolia Project (DAP), Turkey has sought to increase agricultural production, enhance food security, supply drinking water for rural and urban areas, reduce dependence on imported energy, and address regional socio-economic inequalities. However, these national initiatives inevitably affect downstream countries—such as Syria, Iraq, and Iran—and therefore must be examined against the backdrop of international water law. Over time, the international community has formulated core principles such as equitable and reasonable utilization, the obligation not to cause significant harm, and the duty to cooperate. These principles are embedded in instruments like the 1966 Helsinki Rules and the 1997 UN Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses. This study investigates whether Turkey's policies and actions conform to these norms and explores their implications for Iran's water security and ecological balance.

Methodology

The research adopts a descriptive–analytical method with a comparative perspective. First, relevant international legal instruments were reviewed, including historical milestones (Madrid Declaration 1911, Helsinki Rules 1966) and contemporary frameworks (1997 UN Watercourses Convention, 1992 UNECE Water Convention). Next, bilateral agreements and published governmental statements from Turkey were examined to assess their alignment with these norms. Case studies of specific river basins—Tigris, Euphrates, Orontes, Aras, Choruh, and Maritsa—were analyzed to illustrate how Turkey has implemented or deviated from these principles in practice. Academic literature in both international law and hydrogeopolitics, as well as reports by organizations such as the UN and regional research centers, provided context and validation. Special attention was paid to the impact on

Iran as a downstream or co-riparian state, particularly regarding the Aras River and the broader implications of Turkey's upstream activities.

Results and Discussion

The findings reveal a nuanced picture. Turkey has historically grounded its water policies in the doctrine of absolute territorial sovereignty, asserting full control over resources within its borders. This stance led to tensions with Syria and Iraq over the Euphrates and Tigris, particularly during the construction of massive dams in the 1970s and 1980s. Downstream impacts included reduced flow, ecological stress, and heightened political disputes. In the Aras basin, projects affecting flow and water quality have generated diplomatic concerns in Iran, Azerbaijan, and Armenia. Similar dynamics are evident in the Orontes basin shared with Syria and Lebanon, where Turkey's control over upstream sections has been contested. However, the research also documents gradual shifts. Turkey has entered into bilateral protocols on water releases, participated in joint technical committees, and increasingly refers to principles resembling equitable use. These measures, while not equivalent to ratification of multilateral conventions, signal partial compliance with customary norms. Furthermore, Turkey's aspirations for EU membership have driven reforms in its domestic water governance, aligning parts of its legal framework with EU water directives and environmental standards.

The analysis of specific legal instruments shows that although Turkey has not acceded to the 1997 UN Watercourses Convention, many of its principles—such as equitable and reasonable utilization (Articles 5 and 6), the obligation to prevent significant harm (Article 7), cooperation and data exchange (Articles 9 and 10), and protection of ecosystems (Articles 20–23)—are reflected in Turkey's evolving policies. For example, in managing the Maritsa and Choruh basins, Turkey has demonstrated readiness to coordinate flood management and drought mitigation with Bulgaria, Greece, and Georgia, indicating recognition of mutual interests and shared responsibilities. In contrast, in the Tigris and Euphrates basins, cooperation remains limited and tensions continue, illustrating the gap between legal norms and political realities. For Iran, these findings highlight both risks—such as reduced water inflows and ecological degradation—and opportunities, including potential leverage in advocating for internationally recognized principles.

Conclusion

In conclusion, Turkey's approach to transboundary water management illustrates the complex interplay between national development priorities and international legal obligations. While historically dominated by a sovereignty-centered perspective, Turkey's policies have gradually moved toward partial alignment with global norms through bilateral cooperation, institutional reforms, and environmental considerations. Nevertheless, significant challenges remain, particularly in fully embracing multilateral

frameworks like the 1997 UN Watercourses Convention, which embodies widely accepted customary principles. For Iran and other co-riparian states, understanding Turkey's evolving stance is critical. It offers avenues for constructive dialogue, legal arguments rooted in internationally recognized norms, and frameworks for negotiating future water-sharing agreements. As water scarcity intensifies in the region, the need for comprehensive, legally sound, and environmentally sustainable cooperation becomes ever more urgent, making the lessons from Turkey's experience highly relevant for policymakers and scholars alike.

مقدمه

اگرچه آب یکی از فراوان‌ترین مواد روی زمین است و حدود سه چهارم سطح سیاره ما را می‌پوشاند، اما تنها حدود ۵/۳ درصد از کل منابع آبی جهان شیرین است و از همین مقدار نیز بیش از دو سوم آن به صورت یخ و برف منجمد شده است و تنها سهم بسیار ناچیزی به رودخانه‌ها و دریاچه‌ها اختصاص دارد (Boisson de Chazournes, 2013, p.1). همین محدودیت، جایگاه حیاتی آب را در تمامی ابعاد توسعه انسانی و زیست‌محیطی آشکار می‌کند. آب نقشی کلیدی در کشاورزی، تولید انرژی، سلامت عمومی، تنوع زیستی و اکوسیستم دارد و در نشست جهانی توسعه پایدار، بر ضرورت پیوند بین رفاه اجتماعی و مدیریت صحیح منابع آبی تأکید شده است. دولت‌ها برای تأمین نیازهای اساسی از جمله آب آشامیدنی سالم، بهداشت، کشاورزی و تولید برق آبی، ملزم شده‌اند از تمام ظرفیت‌های موجود به صورت بهینه بهره‌برداری کنند (Allan, 2001).

بخش عظیمی از منابع آبی جهان در رودخانه‌های بین‌المللی و آب‌های مرزی مشترک واقع شده است. امروزه حدود ۲۸۰ رودخانه بین‌المللی، آب مورد نیاز ۴۰ درصد جمعیت کره زمین را تأمین می‌کنند که از این میان ۱۸۰ رودخانه بین دو کشور و حدود ۱۰۰ رودخانه بین سه یا چند کشور مشترک هستند (Boisson de Chazournes, 2013, p.3). رشد جمعیت جهان و دگرگونی الگوهای مصرف، تقاضا برای آب را در سطح جهانی افزایش داده است. کشورهایی که رودخانه‌های مرزی و فرامرزی در قلمرو خود دارند، بر اساس اصل حاکمیت سرزمینی از این رودخانه‌ها برای مصارف مختلف استفاده می‌کنند (McCaffrey, 2007).

در کنار منافع اقتصادی و اجتماعی بهره‌برداری از رودخانه‌های مشترک، پیامدهای منفی متعددی نیز مطرح است. بهره‌برداری بی‌رویه و مدیریت ناصحیح می‌تواند موجب آلودگی و تخریب محیط زیست، خشک‌شدن تالاب‌ها، بیابان‌زایی، کاهش کیفیت آب، فرسایش زمین، کمبود غذا، جابه‌جایی اجباری جمعیت، تهدید سلامت عمومی و حتی بی‌ثباتی سیاسی شود (Giordano et al., 2013). به همین دلیل، دولت‌ها وظیفه دارند بهره‌برداری از منابع آبی را به گونه‌ای مدیریت کنند که نه تنها نیازهای داخلی را پاسخ دهد، بلکه باعث بروز مناقشه، آلودگی یا تهدید صلح و امنیت بین‌المللی نیز نشود.

این چالش‌ها باعث شده جامعه بین‌المللی به تدوین قواعد و هنجارهایی برای مدیریت منابع آب فرامرزی روی آورد. یکی از مهم‌ترین اسناد، «کنوانسیون استفاده غیرکشتی‌رانی از آبراهه‌های بین‌المللی» است که در سال ۱۹۹۷ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل

رسید و از سال ۲۰۱۴ لازم الاجرا شد. این کنوانسیون اصولی چون استفاده معقول و منصفانه، جلوگیری از آسیب قابل توجه به سایر کشورها، و همکاری و تبادل اطلاعات را مورد تأکید قرار می دهد (United Nations, 1997).

در خاورمیانه که منطقه ای کم آب به شمار می رود، ترکیه تا دهه ۱۹۶۰ آب را یک موضوع سیاست خارجی نمی دانست. اما با آغاز پروژه های بزرگ سدسازی بر روی دجله و فرات در دهه ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰، مسئله آب به یکی از ارکان روابط ترکیه با همسایگانش مانند سوریه، عراق و ایران تبدیل شد (Scheumann et al., 2011, p.301). ترکیه در حال حاضر ۲۵ حوضه آبریز دارد که شش حوضه آن فرامرزی است و پروژه های عظیم توسعه ای در این حوضه ها، چالش های حقوقی و سیاسی گسترده ای ایجاد کرده است (Mianabadi, 2022).

در چنین بستری، این پژوهش می پرسد: آیا بهره برداری از منابع آبی و رودخانه های فرامرزی تابع یک رژیم حقوقی مشخص است؟ و اقدامات ترکیه تا چه اندازه با این نظام حقوقی همخوانی دارد؟ پاسخ به این پرسش مستلزم بررسی اصول عرفی و قراردادی حاکم بر استفاده غیرکشتی رانی از آبراهه های بین المللی و مقایسه آنها با اقدامات عملی ترکیه است.

۲- مبانی حق بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک

امروزه دولت ها به عنوان یک واقعیت و ضرورت انکار ناپذیر و تأثیر گذار در ابعاد مختلف زندگی اجتماعی ما بازی می کنند با فاصله گرفتن از مبانی پیشین موجودیت خود، قرارداد اجتماعی و میثاق های اساسی و مدنی را مهم ترین مبنا برای اعمال حق حاکمیت، قدرت قرارداده و سازمان هایی بنیان گذاشتند تا از طرف مردم و برای حفظ جان، مال و تأمین نیازهای اساسی آنان و توسعه پایدار و بهبود شرایط زندگی در چارچوب قواعد مدون و موسع، اقدام کنند.

با شکل گیری و فراگیری نظریه دولت رفاهی و افزایش سطح تعهدات دولت، دولت ها در صدد بهره برداری از منابع طبیعی موجود در قلمرو خود برای برطرف کردن نیاز های اساسی، توسعه پایدار اقتصادی و اجتماعی و تحقق این اهداف در ورای مرزهای خود برآمده اند. بنابراین می توان گفت که ایده حق بر بهره برداری از منابع آب حوضه های فرامرزی مشترک در پرتو مباحث و مفاهیم فوق قابل توجهی هست و این حق و اقدام های متلازم با آن، امروزه به متن قوانین، قواعد و عرف های بین المللی و منطقه ای کشیده شد و «به جهت حساسیت جامعه جهانی نسبت به معضلات پیش روی منابع آب، در سال ۱۹۷۲

کنفرانسی در مورد محیط زیست و بشر در استکهلم برگزار و آب به عنوان یکی از منابع طبیعی شناخته شد که نیاز به محافظت دارد. در اصل دومین اعلامیه آمده است: «منابع طبیعی زمین از جمله هوا، آب، زمین، گیاهان، گونه های جانوران و به ویژه گونه هایی که معرف زیست بوم های طبیعی هستند باید به نفع نسل های حال و آینده از طریق برنامه ریزی و مدیریت دقیق و مقتضی صیانت شوند». (سلمان و لنکفورد ۱۳۹۴: ۲۷)

با پذیرش دسترسی بشر به آب به عنوان یک حق بشری، دولت ها متعهد به برداشتن گام های اساسی برای فراهم سازی تسهیل و ارتقای این حق هستند. (اسلام پناه و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۱۰)

۳- اهداف حق بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک

دولت ها برای اعمال حق و وظایف خود در زمینه تأمین و بهره برداری از منابع آب، اهدافی چون تأمین نیازهای اساسی و حیاتی چون آب آشامیدنی سالم، بهداشت و فاضلاب بهداشتی، توسعه پایدار و امنیت زیستی و اجتماعی را دنبال می کنند؛ به عبارتی استفاده دولت ها از منابع آب محدود به استفاده برای مصرف شخصی و خانگی نیست، آب سالم و بهداشتی نیاز حیاتی تمام موجودات زنده است و مضاف بر آن همه ابعاد رشد و پیشرفت که در ذیل مفهوم توسعه پایدار صورت بندی شده به وجود آب کافی و سالم بستگی دارد؛ از آن مهمتر امروزه آب به یک موضوع کانونی در گفتمان های امنیتی تبدیل شده و بحران های اجتماعی زیادی در نتیجه بحران آب در مناطقی که با پیامد های ناگوار ناشی از کمبود یا آلودگی منابع آب و حتی زیادتی آن روبرو هستند، به وقوع می پیوندد، به گونه ای که اگر بروز جنگ بین کشور ها را کمتر محتمل بدانیم، بروز جنگ ناشی از مسائل مرتبط با آب در درون مرزهای کشور ها محتمل است. از این جهت باید گفت دولت ها در بهره برداری از منابع آب اهداف مهمی را پیگیری کرده و یا باید مطمح نظر قرار دهند.

۴- رویکرد دولت ها به حق بهره برداری از منابع آب فرامرزی مشترک

رویکرد دولت ها به بهره برداری از منابع آب طیفی از نظریه های مالکیت تا حاکمیت را در بر می گیرد که به جهت اختصار و به ملاحظه فقدان پشتوانه حقوقی رویکرد مالکیت در جهان معاصر، صرفاً به رویکرد های حاکمیتی به حق بهره برداری می پردازیم. تنوع رودخانه های مشترک و تعدد کشورهای هم ساحل و حق و ادعای همه آنها به بهره برداری هر چه بیشتر از این منابع، بحث نحوه تخصیص، تقسیم و بهره برداری از منابع

آب مشترک را به یکی از چالش های اصلی مدیریت بهره برداری این منابع تبدیل کرده است. دولت های ساحلی حاکم و مسلط بر این رودخانه ها، رویکردهای مختلفی به میزان صلاحیت و حق خود در ارتباط با مدیریت منابع آب موجود در قلمرو خود اتخاذ کردند که رویکرد حاکمیتی پررنگ تر است. که در این راستا نظریه حاکمیت مطلق سرزمینی، تمامیت مطلق سرزمینی، حاکمیت محدود شکل گرفته است.

۴-۱- حاکمیت مطلق سرزمینی

نظریه «حاکمیت مطلق سرزمینی» که به «دکترین هارمون» نیز معروف است بر مبنای مفهوم سنتی و مطلق گرایانه از حاکمیت سرزمینی بنا شده است، بدین معنا که دولت ها به عنوان حاکمیت عالی بر منابع طبیعی خود، از حقوق یک جانبه بر بخشی از آبراه بین المللی در داخل مرزهای خود برخوردارند و هر دولت صرف نظر از پیامدهای اقداماتش برای دیگر دولت های ذیربط، حاکمیت مطلق و نامحدود بر آب های موجود در قلمرواش اعمال می کند. (محمد علی پور ۱۳۹۶، ۴۳) به عبارت دیگر، از منظر طرفداران این دکترین، دولت بالادست حق و سلطه انحصاری بر منابع آبی موجود در قلمرو خود را دارد و هیچ تعهد و مسئولیتی در خصوص تأمین نیازها و یا فراهم کردن فرصت بهره برداری از آب رودخانه برای اهداف دولت پایین دست و آثار و پیامدهای منفی انسانی، زیست محیطی، اقتصادی اقدامات خود بر کشورهای دیگر قائل نیست و اگر مقداری از آب را برای دولت پایین دست رها کند امری است که تابع صلاح دید آن دولت است نه مبتنی بر الزامی قانونی و یا تعهدی عرفی.

۴-۲- نظریه تمامیت مطلق سرزمینی

در برابر نظریه حاکمیت مطلق سرزمینی که مورد استناد و علاقه کشورهای بالادست رودخانه ها می باشد، نظریه یکپارچگی مطلق رودخانه ای شکل گرفت که «بر اساس آن کشور پایین دست حوضه نسبت به کل جریان طبیعی سیستم رودخانه ای بالادست دارای حق است، و کشورهای ساحلی رودخانه ها نمی توانند هیچ نوعی تغییرات جدی را در وضع طبیعی کشور خود ایجاد کنند به طوری که سبب تغییرات و اثرات منفی مهمی در سایر کشورهای حوضه پایین دست گردد زیرا این تغییرات بر تمامیت ارضی کشور پایین دست اثر خواهد گذاشت. در واقع در چارچوب این نظریه کشورهای پایین دست حق تقاضای یک جریان طبیعی آب از لحاظ سرعت و کیفیت را از کشورهای بالادست دارا هستند، این نظریه در تضاد کامل با دکترین هارمون است چرا که نیازمند رضایت قبلی کشورهای پایین دست برای هر گونه تغییر در رژیم آبراهه بین المللی است. (مدیان، ۱۳۹۸:

Quang Trung, H et al, (2019)p.17. همچنین (۹۸)

از نتایج این نظریه این است که چنانچه دولت پایین دست از آب‌های مشترک استفاده نکند یا تنها از بخشی از آنها استفاده کند منابع استفاده نشده هدر می‌رود و این دولت ضمن حفظ حق خود هیچ تعهدی در برابر دولت بالادست ندارد بنابراین دکتترین هارمون وضعیت را به سود کشورهای بالادست تحمیل می‌کند و نظریه تمامیت مطلق سرزمینی به سود دولت‌های پایین دست عمل می‌کند به ویژه دولت‌هایی که در مصب رود قرار گرفته‌اند. (محمد علی پور: ۴۷)

۴-۳- نظریه حاکمیت سرزمینی محدود

«حاکمیت سرزمینی محدود» یک نظریه میانه است که در میانه بین مطلق - «حاکمیت سرزمینی» و «تمامیت ارضی» - با رویکرد سازش آمیز آن، به همه ساحل نشینان حق استفاده از منابع آبی مشترک موجود در قلمرو مستقل خود را به شیوه‌ای منصفانه و معقول می‌دهد، این نظریه به طور متناوب به عنوان «نظریه تقسیم عادلانه» و یا «برابری حاکمیتی و تمامیت ارضی» نامیده می‌شود. اصل راهنمای این نظریه از همان تفکر جریان‌های آب فرامرزی است که بر اساس آن یک جامعه منفعت ایجاد می‌کند که توازن «معقول و عادلانه» بین منافع دولتی که نیازها و اهداف هر دولت را برآورده می‌کند با منافع دولت‌های دیگر برقرار کند. علاوه بر این، این نظریه ریشه در نظریه برابری حاکمیتی دولت‌ها دارد که به موجب آن، همه دولت‌هایی که در یک مسیر آب بین‌المللی مشترک هستند، حقوقی معادل برای استفاده از آب‌های آن دارند». (Mohammed, Y, A, (2022)P.78,)

این نظریه علاوه بر رویه دولت‌ها (McIntyre, o 2010, 64) «در رویه قضایی دادگاه‌های بین‌المللی از حمایت ثابتی برخوردار شده است، به طوری که «هیچ تصمیم بین‌المللی شناخته شده‌ای از قاعده مخالف حمایت نمی‌کند» Mohammed, Y, (A, (2022)P.79,

۵- قواعد و اصول تکوین یافته در خصوص بهره‌برداری از آب‌های

فرامرزی مشترک

اگرچه استفاده از منابع آب فرامرزی و مشترک از دیرباز برای کشورها اهمیتی حیاتی داشته، درک تأثیرات مستقیم این بهره‌برداری بر منافع متقابل دولت‌ها ضرورت حرکت به سوی نظامی از قواعد را ایجاد کرده است که در آن منافع جمعی بر منافع فردی ترجیح یابد یا حداقل توازنی میان این منافع برقرار شود. رشد جمعیت، وابستگی شدید اقتصاد، صنعت و کشاورزی به منابع آب مشترک و تنوع استفاده‌ها در کنار شکل‌گیری هنجار

جهانی حق بشر بر آب، دولت‌ها را با تعهدی فرامرزی روبه‌رو ساخته که باید در بهره‌برداری از منابع در قلمرو خود حقوق مردمان سایر کشورها را نیز لحاظ کنند و همین امر موضوع مدیریت منابع آبی و تقسیم صحیح آنها را به یکی از محورهای اصلی روابط بین‌المللی و دستور کار نهادهای جهانی تبدیل کرده است. هرچند شواهد تاریخی نشان می‌دهد تمدن‌های کهن نیز برای بهره‌برداری از منابع مشترک مقرراتی وضع و معاهداتی منعقد کرده‌اند، اما تا قرن نوزدهم تمرکز اصلی بر استفاده‌های کشتیرانی بود و اغلب معاهدات این دوره صرفاً به آزادی کشتیرانی در رودخانه‌های بین‌المللی اختصاص داشت که عمدتاً در خدمت مقاصد استعماری قدرت‌های اروپایی بود (Boisson de Chazournes, 2021). با انقلاب صنعتی و افزایش چشمگیر نیاز به آب برای آبیاری، تولید برق، کنترل سیلاب و توسعه مهندسی سدها و کانال‌ها، مفاهیم و قواعد جدیدی برای بهره‌برداری معقول از آب‌های فرامرزی شکل گرفت. نخستین گام رسمی، اعلامیه مادرید ۱۹۱۱ بود که اصل خودمختاری محدود دولت‌ها در استفاده از منابع آبی در قلمروشان و لزوم ایجاد کمیسیون‌های مشترک برای هماهنگی توسعه اقتصادی را مطرح کرد (Nikanorova & Egorov, 2019). در ادامه، قوانین هلسینکی ۱۹۶۶ به دلیل نگرانی از تنش‌های بالقوه بر سر بیش از ۳۰۰ حوضه فرامرزی، اصولی چون منع وارد آوردن زیان قابل توجه به دیگر کشورها، حق بهره‌برداری معقول و منصفانه، عدم اولویت‌بندی کاربری‌ها و توجه به تمام عوامل مؤثر بر استفاده پایدار را پیش‌بینی کردند. این دستورالعمل‌ها هرچند الزام‌آور نبودند، اما مبنای بسیاری از موافقت‌نامه‌های بعدی قرار گرفتند (Abu-Zeid, 2001). در مواد ۵، ۶ و ۷ این دستورالعمل‌ها بر استفاده منصفانه و معقول، لحاظ همه عوامل و عدم ترجیح یک کاربری بر دیگری تأکید شد، هرچند در عمل اولویت دادن به استفاده‌های موجود نسبت به استفاده‌های آتی، چالشی برای تحقق توسعه پایدار باقی گذاشت. سپس مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۱۹۷۰ طی قطعنامه ۲۶۶۹ به کمیسیون حقوق بین‌الملل مأموریت داد تا رژیم حقوقی جامعی برای آبراهه‌های بین‌المللی تدوین کند و این تلاش‌ها سرانجام به تصویب «کنوانسیون استفاده‌های غیرکشتیرانی از آبراهه‌های بین‌المللی» در ۱۹۹۷ انجامید که از سال ۲۰۱۴ لازم‌الاجرا شد (Mohammed, 2022). این کنوانسیون که با ۱۰۶ رأی موافق به تصویب رسید، اصول کلیدی مانند استفاده منصفانه و معقول، عدم ایراد ضرر قابل توجه، همکاری بر اساس حاکمیت برابر و منافع متقابل، تبادل اطلاعات، رعایت نیازهای حیاتی انسانی در تعارض کاربردها و حفاظت از اکوسیستم‌ها را در مواد ۵ تا ۱۰ و ۲۰ تا ۲۳ خود تثبیت کرده و به

عنوان یک چارچوب پویا برای تنظیم روابط کشورها در بهره‌برداری از منابع مشترک شناخته می‌شود (Beaumont, 2000). این اسناد با یکدیگر، مسیر تکامل حقوق بین‌الملل آب را شکل داده‌اند و دولت‌ها را به تدوین موافقت‌نامه‌های دو یا چندجانبه برای مدیریت پایدار منابع آبی مشترک واداشته‌اند و با وجود چالش‌های اجرایی، امروز به عنوان اصول عرفی حاکم بر استفاده از آب‌های فرامرزی مورد استناد قرار می‌گیرند.

۶- اصول مورد توافق کشورها در بهره‌برداری از آب‌های فرامرزی

مشترک

با مذاقه در اسناد و قواعد بین‌المللی و اسناد دوجانبه میان کشورها، به توافق کلی کشورها بر پاره‌ای اصول کلی حقوقی پی می‌بریم که اعضای ملل متحد و یا کشورهای دارای منابع آب فرامرزی مشترک، به منظور تنظیم روابط خود در بهره‌برداری از این منابع آبی، پیشبرد اهداف اقتصادی، صنعتی، توسعه پایدار اجتماعی و اقتصادی، تأمین نیازهای اساسی شهروندان خود به آب آشامیدنی سالم و با کیفیت و کافی، حفاظت از اکوسیستم‌های آبی، حفظ محیط زیست بشری، و به تبع آن کاهش تضادها و تنش‌ها در این عرصه، تدارک و خود را به آن ملتزم نموده‌اند. این اصول عمدتاً به جهت رعایت گسترده‌شان توسط کشورها، مورد استناد واقع شدن در آراء مراجع قضایی و داوری بین‌المللی یا به جهت الزامات زیست محیطی وجه عرفی و الزام‌آور پیدا کرده‌اند، که عبارت‌اند: از اصل استفاده معقول و منصفانه، اصل عدم ایجاد آسیب قابل توجه، اصل همکاری، اصل ارزیابی اثرات زیست محیطی فرامرزی، اصل تبادل داده‌ها، اصل پیشگیری، اصل حمایت و حفاظت از اکوسیستم‌ها و در اسناد فوق‌الذکر مورد اشاره واقع شده‌اند.

۷- اقدامات دولت ترکیه

کشور ترکیه که دارای حوضه‌های آبی مشترک با کشورهای ایران، عراق، سوریه، بلغارستان، ارمنستان و آذربایجان است، در نتیجه رشد جمعیت، صنعتی شد با رویکرد کلان‌نگرانه، جاه طلبانه و البته قابل توجه به هدف توسعه پایدار اقتصادی و اجتماعی، به منظور استفاده از آب‌های مشترک در هردو موقعیت بالا دست و پایین دست، اقداماتی را صورت داد که مهمترین آنها، برنامه ریزی و اجرای پروژه‌های سد سازی بر روی رودخانه‌های فرامرزی مشترک خود با کشورهای همجوار نموده است.

۷-۱- در حوزه دجله و فرات: پروژه آناطولی جنوب شرقی (گاپ)

یکی از بزرگترین پروژه‌های توسعه منطقه ای است که تاکنون در خاورمیانه اجرا

شده است، این پروژه اگرچه رسماً به عنوان یک پروژه برای توسعه منابع آب و زمین تعریف گردید (Arda B., 2018 P.1) اما بتدریج ابعاد و اهداف گسترده تری یافت و مقاصد و اغراض و رای بهره برداری از آن بتدریج زمان تحول و تکامل یافت؛ گاپ ۹ استان کمتر توسعه یافته در جنوب شرق ترکیه را در بر می گیرد هدف این پروژه ساخت ۲۲ سد و ۱۹ نیروگاه برق بر روی دجله و فرات با توان تولید حدود ۲۷ میلیارد کیلو وات ساعت برق در سال به همراه توسعه شبکه های آبیاری در ۱/۸ میلیون هکتار زمین اعلام شده است... (کاظمی ۱۴۰۱: ۴۶) سد های کبان، کاراکایا، آتاتورک، کراال قیزی، باتمان، بیره جیک، آبی هاران، سیلوان، کانال کراال قیزی، تونل آبی سوروج و ایلیسو در چارچوب پروژه گاپ بر روی دجله و فرات احداث شده اند. (کاظمی ۱۴۰۱: ۴۶)؛ سد کاراکامیش و آتاتورک نیز از مجموع سد های پروژه آناتولی جنوب شرقی هستند.

این پروژه در راستای دستیابی به یکپارچگی از یک پروژه عمدتاً فنی، دولتی و توسعه محور زیر ساختی و اقتصادی به یک پروژه اجتماعی، بازار پسند و با محوریت توسعه انسانی تبدیل شد تا جایگاه ترکیه را در گفتمان سیاسی و عمومی نمایان تر کند. با این اوصاف این پروژه مناقشاتی چون تخریب زیست محیطی، محو مکان های تاریخی، جابه جایی و مهاجرت اجباری، مناقشات قومی خصوصاً در مورد کردها، و تنش بین المللی در خصوص وضعیت اشتراک آب با کشورهای سوریه و عراق را به دنبال داشته است. (Arda B., 2018 p.1-2)

دولت ترکیه با این پروژه در صدد بهبود شرایط اقتصادی، تولید کشاورزی، بهبود بهداشت و درمان، کاهش نرخ مرگ و میر و دسترسی به آب آشامیدنی سالم برای شهروندان است تا ضمن پر کردن شکاف های اقتصادی و توسعه ای مناطق مختلف، شاخصه های توسعه یافتگی خود را در عرصه بین المللی و مشروعیت سیستم حکومتی خود را در عرصه داخلی و بین المللی افزایش دهد و بدینوسیله قدرت ملی و اقتدار منطقه ای خود را به هنگامه بروز تنش ها و بحران ها تقویت کند؛ (عراقچی، ۱۴۰۱: ۵۱)

علیرغم اهداف و پیامدهای مثبت این پروژه، «اجرای گاب آسیب های جدی به محیط زیست خواهد زد و باعث خشک شدن تالاب های عراق، ایجاد کانون های گرد و غبار، حذف حق آبه دولت های سوریه و عراق، محو شدن آثار باستانی، کوچ اجباری، بیکاری، نا امنی غذایی برای مناطق پیرامون، بیابان زایی و مشکلات دیگری خواهد» (توحیدی و کیخسروی ۱۳۹۸: ۳۹۱-۳۹۳)

۷-۲- در حوضه ارس: پروژه داپ

دولت ترکیه به منظور افزایش قدرت منطقه ای خود، تسلط هرچه بیشتر بر منابع آبی، پیشبرد اهداف توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، ایجاد زیرساخت های شهر نشینی، تقویت صنعت و خدمات، افزایش سطح تولید مواد غذایی، توسعه بخش کشاورزی و در امتداد پروژه کلی توسعه منطقه ای، پروژه آناتولی شرقی را در ژانویه ۲۰۱۶ در منطقه آناتولی شرقی تعریف و رسماً آغاز کرد که هدف آن ارتقای سطح توسعه ۱۵ استان شرقی ترکیه شامل اردهان، ارزروم، ارزنجان، بتلیس، موش بینگول، ملطیه، حکاری، الازیغ، آغری، قارص، ایغدیر، تونج ایلی، سیولاس و وان می باشد.

رودخانه های منطقه آناتولی شرقی که عمده سد های این پروژه به منظور کنترل آب های آنها اجرا می شود عبارتند از ارس، رودخانه مراد (فرات شرقی) رودخانه قره سویا فرات غربی، و کورا می باشند. پروژه داپ بر روی حوضه ارس - کورا که بزرگترین رود منطقه قفقاز است و از شرق ترکیه سرچشمه می گیرد و بعد از عبور از کوه های قفقاز، گرجستان و جمهوری باکو را طی می کند و سپس به رود ارس و دریای کاسپین می ریزد، اجرا می شود. (کلاتری و حکمت آرا، ۱۳۹۹: ۴)

حدود ۱۴ نیروگاه برق آبی برای احداث بر روی رودخانه ارس ساخته یا برنامه ریزی شده است که اسامی آنها عبارتند از: سد کاراکوت که در استان ساری قامیش (قارص)، سد سویلمز در ارزروم، نازین قلعه در قارص، صفاکوی در قارص (کاغیزمان)، سراپ در قارص (کاغیزمان)، یاغور در قارص، سنا در قارص، تزلوجا در ایغدیر، گوزه در ارزروم (تکمان) قارص قلعه در قارص، نازان در قارص، آغایی در قارص، مرت در ارزروم (کوبروکوی، پینار در ارزروم (تکمان، همان: ۵-۶) از میان ۱۴ سد که ترکیه در جهت ساخت در حوضه ارس برنامه ریزی کرده با احتساب سد کاراکوت تاکنون ۶ مورد به بهره برداری رسید.

۷-۳- در حوضه اورونتس (اووروس)

همانطور که قبلاً بیان گردید دولت ترکیه به جهت آنکه کشوری نسبتاً پر آب به حساب می آید، تا دهه ۱۹۶۰ آب را به عنوان یک موضوع سیاست خارجی در نظر نمی گرفت، تنها پس از آغاز پروژه های توسعه آب در رودخانه های دجله و فرات توسط سوریه و عراق بود که رویکرد خود را به موضوع تغییر داد و به صورت جدی وارد مرحله برنامه ریزی، اجرا و بهره برداری از پروژه های توسعه آبی شد.

در حوضه رودخانه اورونتس که بین لبنان، سوریه و ترکیه مشترک است و کشور سوریه نسبت به ترکیه دولت بالادست محسوب می شود به جهت مسائل سیاسی و اختلافات این

دو کشور، امکان توافق بین این دو کشور در خصوص مناقشات آبی تا مدت‌ها محقق نشد؛ با این حال پس از به قدرت رسیدن و با کاهش حمایت این دولت از گروه پ ک ک، و انعقاد پروتکل امنیتی آدانا مناسبات این دو کشور بهبود یافت و همکاریهای قابل توجهی در زمینه های کشاورزی، حمل و نقل و انرژی و بهداشت صورت گرفت و باب گفتگو جهت بهره برداری از آب های حوضه اورنتس باز شد.

در حوضه رودخانه اورنتس دو رودخانه عفرین و کاراسو که از شاخه های اصلی این رودخانه هستند در قسمت شمالی حوضه از کوه های آلچاداغ، کارداغ و سوف در ترکیه سرچشمه می گیرند. دولت ترکیه برای فراهم شدن زمینه بهره برداری از آب های این حوضه، از هژمونی خود در دجله و بخصوص فرات، به عنوان اهرمی برای چانه زنی با سوریه جهت استفاده از رودخانه اورنتس مورد استفاده قرار داد.

ترکیه در این حوضه دوازده پروژه توسعه ای بر روی رودخانه و شاخه های آن دارد که چهار پروژه در حال بهره برداری، دو پروژه در دست ساخت و شش پروژه در مرحله بررسی هستند. این پروژه ها برای تنظیم جریان رودخانه و شاخه های آن به منظور تامین آب برای آبیاری، نیازهای خانگی، تولید برق آبی و حفاظت از زمین و شهرک ها در برابر سیل طراحی شده اند؛ (Scheumann. W, et al, 2011 p.306) از جمله این پروژه ها: پروژه زهکشی دریاچه آمیک، سد کارامانلی، سد یارسلی، سد ریحانلی و سد دوستی عاصی میان ترکیه و سوریه می باشد.

۷-۴- در حوضه ماریتسا

در حوضه ماریستا (ماریک / مریچ) از آنجا که ۶۵ درصد منابع آب این حوضه از کوه های بلغارستان تأمین می شود و تنها مقدار اندکی از این جریان آبی وارد ترکیه می شود و منابع آب این حوضه به جهت ایجاد سیل بیشتر برای مناطق پایین دست ماریتسا که همان قلمرو ترکیه است ویرانگر و مخرب است؛ با این وجود، دولت ترکیه تاکنون هیچ اقدام مشخصی جز تلاش برای شکل گیری یک مدیریت یکپارچه منابع آب این حوضه بین آن کشور و بلغارستان و یونان صورت نداده است که این تلاش ها نیز تاکنون به نتیجه مشخصی هم نرسیده است. عمده سد های احداث شده بر روی ماریتسا سد هایی است که در قسمت بالادست این حوضه و در کشور بلغارستان ساخته شده است.

۷-۵- حوضه چوروه

دولت ترکیه متعاقب بررسی پتانسیل انرژی رودخانه چوروه در سال ۱۹۶۹ و افزایش تقاضای برق در این منطقه، یک پروژه توسعه در مقیاس بزرگ در حوضه رودخانه چوروه

برنامه ریزی کرده است و در نظر دارد ۱۳ سد بسازد که دو سد عملیاتی و دو سد دیگر در دست ساخت هستند. هدف از ساخت این سدها، تامین انرژی ترکیه از طریق منابع تجدیدپذیر است. در این راستا سد موراتلی، سد بورکا و سد تورتوم بر روی این رودخانه ساخته شده اند و سد درینر، ارتوین و یوسفعلی در حال ساخت هستند.

۸- دولت ترکیه و موازین حقوقی حاکم بر اقدامات و بهره برداری ها

با در نظر گرفتن اقدامات دولت ترکیه که در راستای تحقق اهدافی اساسی چون افزایش تولیدات کشاورزی و تحقق امنیت غذایی، پاسخ گویی به تقاضای فزاینده آب شرب در مناطق روستایی و شهری و همچنین در بخش صنعتی، کاهش وابستگی به منابع انرژی وارداتی، کاهش نابرابری های منطقه ای، اقتصادی و اجتماعی و افزایش رفاه عمومی جامعه صورت گرفته است (Kibaroglu, 2015, p.2)، پرسش اصلی این است که آیا این اقدامات تابع قواعد و مقررات مشخصی بوده اند و دولت ترکیه در اجرای این پروژه ها تا چه اندازه به قواعد و هنجارهای معاهداتی، عرفی یا کنوانسیون های بین المللی پایبند بوده است؟ در صورت بروز تعارض منافع میان ترکیه و دیگر کشورهای ساحلی رودخانه های فرامرزی مشترک، چه مکانیزم های حقوقی قراردادی یا بین المللی مبنای ارزیابی عملکرد طرفین خواهد بود؟ در شرایط تعارض میان کاربردهای مختلف از بهره برداری آب، کدام بهره برداری اولویت دارد و دولت ترکیه چگونه میان تحقق این اهداف در قلمرو خود و در کشورهای پایین دست توازن برقرار می کند؟ همچنین آیا این دولت الزامات زیست محیطی و حفاظت از اکوسیستم که جزو حقوق جامعه بشری است را رعایت نموده است و کدام دسته از قواعد موضوعه و عرف های بین المللی را اجرا کرده است؟ از میان اسناد بین المللی مربوط به استفاده غیر کشتیرانی از آبراهه های بین المللی و قواعد موضوعه بین المللی، رعایت کدام یک برای این کشور الزام آور است و موضع ترکیه در قبال هنجارهای بین المللی معاهداتی و عرفی چیست و چه رژیم حقوقی برای مدیریت منابع آب فرامرزی مشترک قابل اعمال است؟ از دهه ۱۹۵۰ که مطالعات و اجرای پروژه های توسعه استفاده از منابع آبی در ترکیه و سوریه کلید خورد، اراده ای قوی در این کشور شکل گرفت تا ذخایر آبی خود را تحت کنترل درآورد و با تکیه بر اصل حاکمیت مطلق سرزمینی از آن ها بیشترین بهره را ببرد، که این رویکرد موجب بحران هایی در روابط این کشور با سوریه و عراق شد و آب را به موضوع اصلی تنش ها و همکاری ها در حوضه دجله و فرات تبدیل کرد. هم زمان، نحوه بهره برداری از رودخانه اورنتس (عاصی) میان ترکیه، سوریه و لبنان نیز به چالش های مشابهی دامن زد و پروژه های ترکیه در حوضه ارس نیز باعث تعاملات و

اختلافاتی با ایران، آذربایجان و ارمنستان گردید. علاوه بر این، اقدامات در حوضه چوروه بر مناسبات با گرجستان و به صورت غیرمستقیم بر حقوق آبی کشورهای دیگر اثر گذاشت و مدیریت منابع حوضه ماریتسا نیز نیازمند همکاری با بلغارستان و یونان برای کنترل سیلاب و خشکسالی است، در حالی که آثار اقدامات ترکیه در دجله و فرات به ایران و عراق نیز سرایت می کند. در تمامی این موارد دولت ترکیه نیازمند راهبردهایی حقوقی است تا از آثار زیان بار اقدامات خود بکاهد و در عین حال اصول حقوق بین الملل محیط زیست، حقوق بین الملل و قواعد عرفی مربوط به استفاده غیر کشتیرانی از آب های فرامرزی را رعایت کند تا بتواند در هر دو موقعیت بالادست و پایین دست و نیز در راستای الزامات حقوق بشری و تعهدات فرامرزی خود و هدف بلندمدت پیوستن به اتحادیه اروپا، تعامل سازنده ای ایجاد کند. بررسی سیر تاریخی اقدامات ترکیه نشان می دهد که این کشور از دوران باستان و فروپاشی امپراتوری عثمانی، از دوره جمهوری جدید تا سال ۱۹۶۰، از ۱۹۶۰ تا ۲۰۰۰ و از ۲۰۰۰ تا کنون، مسیری تکاملی را در پذیرش قواعد بین المللی طی کرده است؛ به گونه ای که از رویکرد حاکمیت مطلق سرزمینی و تحدید ارادی بر اساس موافقت نامه های دوجانبه با کشورهای هم حوضه، به سمت پذیرش تدریجی قواعد عرفی مانند اصول مندرج در قوانین هلسنیکی ۱۹۶۶، کنوانسیون آبراهه های ۱۹۹۷ و کنوانسیون آب اروپا ۱۹۹۲ حرکت کرده، قوانین داخلی خود را اصلاح کرده و به برخی کنوانسیون های بین المللی و منطقه ای پیوسته تا با نظم حقوقی اروپایی سازگار شود. هدف نهایی این بحث آن است که روشن شود آیا می توان کنوانسیون ۱۹۹۷ استفاده غیر کشتیرانی از آبراهه های بین المللی را که بیانگر قواعد عرفی حاکم بر بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک و یک سند الزام آور است، بر اقدامات دولت ترکیه اعمال کرد و در واقع موضع این دولت در برابر این کنوانسیون الزام آور چیست و چه الگویی می تواند در بهره برداری از رودخانه های فرامرزی مشترک مبنای عمل قرار گیرد.

۸-۱- موضع ترکیه در خصوص کنوانسیون به عنوان یک سند بین المللی

در طول روند مذاکرات برای کنوانسیون، ترکیه نقش پیشرو در میان کشورهای مخالف پیش نویس موادی که توسط کمیسیون حقوق بین الملل (ILC) تهیه شده بود، ایفا کرد. از نظر مقامات ترک "کنوانسیون فراتر از محدوده یک سند چارچوبی" است هدف اصلی کنوانسیون باید دستیابی به یک ترتیب منصفانه و معقول برای تنظیم استفاده از آب در میان کشورهای آبراه باشد: «هر رویکرد دیگری کنوانسیون را به سندی تبدیل می کند که به طور یکجانبه، هم از نظر کمی و هم از نظر کیفیت، حقوق بهره برداری کشورهایی

که جریان های آب از آن سرچشمه می گیرند را محدود می کند، همچنین باید توجه لازم به ایجاد تعادل عادلانه حقوق و تعهدات در بین همه دولت های رودخانه ای معطوف شود. این دولت با چارچوب کلی کنوانسیون در بخش دوم ضمن نقدهای خود همدلی داشته اما قسمت سوم و چهارم کنوانسیون را فاقد ویژگی های یک سند چارچوبی دانسته، با اصول و قواعد وریه ای مندرج در کنوانسیون مخالفت اساسی داشته است و بر این باور بوده که اصل استفاده عادلانه و معقول باید در پرتو اصل اساسی حقوق حاکمیت دولت ها بر قلمروشان درک شود. الزام به عدم ایجاد آسیب قابل توجه باید تابع اصل استفاده عادلانه و معقول باشد. به عبارت دیگر، اگر دولتی با رعایت اصل استفاده عادلانه و معقول از آبراهه استفاده کند، اعمال آن حق نباید با معیار دوم محدود شود (Kramer, A and Kibaroglu, A (2011p.215- 216) و مضاف بر آن با الزامی بودن نظام حل و فصل اختلاف در این کنوانسیون و نگرانی از محدودیت های تصمیم گیری در خصوص تخصیص و مدیریت آب های دجله و فرات با اتخاذ رویکردی محتاطانه و به این کنوانسیون رأی منفی داد. (Ibid. 215-216) لذا می توان گفت ترکیه به این کنوانسیون ملحق نشد و آن را به عنوان یک سند الزام آور بین المللی تصویب نکرد.

۸-۲- موضع دولت ترکیه در خصوص مفاد و قواعد مقرر در

کنوانسیون ۱۹۹۷

بیان گردید که کنوانسیون ۱۹۹۷ حاوی دو اصل زیربنایی حقوق بین الملل آب یعنی اصل استفاده عادلانه و معقول از آبراهه های بین المللی و مشارکت در توسعه آن توسط همه کشور های ساحلی و همین طور تعهد به عدم ایراد آسیب قابل توجه به یک کشور دیگر آبراهه توسط کشور دیگر استفاده کننده از آبراهه است و همچنین حاوی اصول دیگری در خصوص مشورت کشور های ساحلی بایکدیگر، حفاظت از محیط زیست و حل و فصل اختلاف است و در مجموعه مواد این کنوانسیون حاوی اصول عرفی مورد قبول اعضای ملل متحد در بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک، می باشد و دولت ترکیه بنا به دلایل پیش گفته از جمله مخالفت با پاره ای قواعد این کنوانسیون از جمله خروج از ویژگی های یک کنوانسیون چارچوبی، ورود به جزئیات امور، لزوم اطلاع رسانی قبلی در مورد اقدامات برنامه ریزی شده و پاسخ گویی به درخواست ارائه اطلاعات در یک محدوده زمانی دقیق و عدم تعیین رابطه بین دو اصل استفاده عادلانه و معقول و اصل عدم ایجاد زیان قابل توجه به کشور دیگر توسط دولت استفاده کننده از منابع آب- که به نوعی آن را تحدید حاکمیت دولت بالادست می دانست- به آن رأی منفی داد و این

کنوانسیون را تاکنون تصویب نکرد، اما به نظر می رسد که مخالفت این دولت با این کنوانسیون به منزله عدم رعایت یا دست کم عدم قبول نظری مفاد و قواعد عرفی تثبیت شده در آن و اصول حقوق بین الملل قابل اعمال در حوزه آب نیست.

مروری بر سیاست آب ترکیه و اقدامات انجام شده این کشور برای مهار و بهره برداری از آب های سه حوضه از پنج حوضه آبی مشترک دجله و فرات، ارس - کورا و چورو، به منظور بهبود وضعیت اقتصادی، معیشتی و رفاهی شهروندان این کشور، تولید انرژی برق آبی و تأمین نیازهای کشور خود و توسعه سطح اراضی زیر کشت خود از طریق طرح های آبیاری، نشان می دهد که این کشور پس از بهره برداری رساندن تعداد زیادی از سد های ساخته شده تحت پروژه های گاپ و داپ و دیگر پروژه های تعریف و برنامه ریزی شده در کشور، به تدریج تغییراتی را در سیاست های خود در سه دهه اخیر صورت داده تا بار سیاسی و بین المللی واکنش های کشورهای ساحلی و نهاد های مؤثر جامعه جهانی و کشور ها و نهاد های بین المللی - که امکان حمایت از این دولت را در پیشبرد پروژه های خود دارند - کاهش دهد و همچنین بتواند موانع پیوستن به اتحادیه اروپا که از سال ۱۹۹۹ نامزد آن شده است را بر طرف نماید.

از طرفی در همان زمان که این کشور با تنش های احتمالی ناشی از ایجاد پروژه های خود بر رودخانه های فرامرزی خصوصا دجله و فرات مواجه شد و موقعیت پایین دستی اش در حوضه آبی اورونتس و مریک چالش هایی را برایش ایجاد می کرد و تأکید بر نظریه تمامیت مطلق سرزمینی به عنوان دولت بالادست، به عنوان مستمسکی برای دولت های بالادست در حوضه های دیگر برای آسیب به منافع وی بود، برای تعدیل آثار و پیامد ها این رویکرد، با درکی واقع گرایانه از مناسبات و موقعیت خود و همچنین کاهش تنش در روابط خود، راه صحیح را در کاهش آثار زیانبار پروژه های خود و پذیرش حقوق کشورهای ساحلی پایین دست دید و رعایت اصول حقوق بین الملل و حقوق کشورهای پایین دست رودخانه های مشترک را مبنای عمل خود قرار داده است. که آزاد کردن حجم مناسبی از آب های دجله و فرات با کشورهای پایین دست، انعقاد موافقت نامه های آبی و امنیتی، ترمیم رابطه سیاسی و توسعه روابط اقتصادی و تجاری با کشور سوریه، برنامه ریزی احداث سد دوستی بر اورونتس، تعاملات صورت گرفته با کشورهای حوضه ارس کورا و ... همگی بخشی از سیاست های این دولت در زمینه رعایت هنجار های بین المللی مربوط به بهره برداری از آب های فرامرزی و مشترک بوده است. بدین توضیح که

« این کشور با پذیرش رودخانه های دجله و فرات و اورونتس به عنوان یک جریان آب

بین المللی (فرامرزی) (ماده ۱ کنوانسیون آبراهه های بین المللی) هنجار حقوقی حاکم بر این رودخانه ها را که همان استفاده عادلانه و معقول از منابع آب یک حوضه مشترک بدون رود آسیب قابل توجه به کشور های پایین دست را پذیرفته است. این کشور اطلاعات فنی لازم در مورد پروژه های خود و کاربرد آنها را، به کشور های پایین دست خود یعنی سوریه و عراق اعلام کرد، وعده های خود در خصوص آزاد سازی مقدار آب معینی برای کشور های پایین دست را عملی کرد و گفته می شود، تعهد بر رها سازی میزان آب قابل رها سازی را در پروتکل های مکتوب گنجانند، در چارچوب پروتکل ۱۹۸۷ که با دولت سوریه منعقد کرد، اصل همکاری برای رها سازی آب تا کمتر از ۵۰۰ متر را در خصوص عراق اجرا کرد. در تمام مدتی که دولت عراق و سوریه در هنگام احداث و آبرگیری سد های ترکیه نسبت به وی معترض بوده و اقداماتی را در سطح بین المللی و منطقه ای برای کنترل و تأخیر در اجرای این پروژه ها صورت می دادند، این دولت به دنبال راه حلی برای تضمین استفاده عادلانه و معقول از منابع آب فرامرزی و فراهم کردن زمینه استفاده بهینه از منابع آب بود (که این رویکرد به نوعی مبین همگرایی روند های اتخاذی دولت ترکیه با مواد ۵ تا ۷ کنوانسیون آبراهه های بین المللی بود. دولت ترکیه علیرغم این باور که سهم وی در تولید آب دجله و فرات در میزان آب قابل تخصیص به این کشور بایستی لحاظ شود و همچنین استفاده بهینه از منابع آب ایجاد می کند که عوامل مختلفی چون کل پتانسیل آب دجله و فرات و به عبارتی منابع موجود آب و موجودی زمین و منابع آب و زمین باید به درستی ارزیابی شود تا سه هر کشور از آب این حوضه مشخص شود تا رعایت معیار عادلانه و منصفانه بودن بهره برداری مشخص شود، طرحی س مرحله ای را برای استفاده بهینه، عادلانه و معقول از آب های بین المللی حوضه دجله و فرات در سال ۱۹۸۴ پیشنهاد کرد و مدعی شد که تنها با اعمال معیار عینی مبتنی بر داده های علمی و فنی است که عادلانه بودن و معقول بودن بهره برداری ها مشخص می شود و معیار های پیشنهادی به نوعی معادل معیار های عادلانه و معقول بودن استفاده از آبراهه به نحو مندرج در ماده ۶ کنوانسیون ۱۹۹۷ می باشد. (Inan Y. (2000,p2-4))

ترکیه پس از اعلام نامزدی اتحادیه اروپا، اقدامات وسیعی را برای تغییر در سیاست های مدیریت آب و هماهنگ کردن قوانین خود با قوانین زیست محیطی و قوانین آب اتحادیه اروپا انجام داد، ساختار نهادها را به منظور هماهنگ سازی سیاست ها تجدید کرد، فرایند هماهنگ سازی با دستور العمل آب اتحادیه اروپا و تغییر در دیگر قوانین مرتبط را آغاز کرد. ترکیه با پذیرش اصول عرفی حقوق بین الملل آب از جمله اصل استفاده عادلانه

و معقول به عنوان یک قاعده درانما برای تخصیص آب های فرامرزی که ریشه در دکتین حاکمیت سرزمین محدود دارد، در راستای الحاق به اتحادیه اروپا که متضمن تعهد به دنبال کردن همکاری بین المللی آب با دستورالعمل چارچوب اتحادیه اروپا می باشد، به نوعی متعهد است که به کنوانسیون هایی که اتحادیه اروپا عضو آن است از جمله کنوانسیون حفاظت و استفاده از آبراهه های فرامرزی و دریاچه های بین المللی ۱۹۹۲ که خود شامل طیف وسیعی از تعهدات رویه ای است و دیگر کنوانسیون های مربوط به محیط زیست و ابتکاراتی که برای همکاری با کشورهای هم ساحل در زمینه ایجاد پروژه های مشترک ذخیره سازی و تنظیم آب حاوی تعهداتی در خصوص تبادل داده ها و اطلاعات به منظور همکاری فنی در حوضه های مختلف آبی، صورت داده همگی نشان از پذیرش اصول و قواعد متعددی است که به نوعی در کنوانسیون آبراهه ها پیش بینی شده است. در مجموعه اصول تدوین شده در خصوص سیاست آب ترکیه که در گزارش آب ۲۰۰۹ مؤسسه متولی مدیریت آب ترکیه تکرار شده است به اصولی چون حق حاکمیت و استفاده هر دولتی از رودخانه فرامرزی که از قلمرو آن می گذرد و اصل حصول اطمینان از اینکه استفاده کشور های ساحلی از آب های فرامرزی نباید آسیب قابل توجهی به دیگران وارد کند و همچنین اصل استفاده عادلانه، معقول و بهینه از رودخانه های فرامرزی که البته به معنای توزیع برابر آب یک رودخانه نیست، مواجه می شویم. (Kramer, A and Kibaroglu, A (2011p.215- 218).

از این رو به نظر می رسد که دولت ترکیه علرغم مخالفت با کنوانسیون و رأی منفی به آن، پایبندی خود را به مفاد این کنوانسیون و قواعد بین المللی عرفی مربوط به بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک و اصول حقوق بین الملل آب اعلام کرده و این کشور در رویه عملی خود و هم آنگونه که در موافقت نامه های دوجانبه با کشورهای دیگری که با آنها در یک حوضه آبی مشترک است، تعهد کرده است، به نوعی پایبندی خود به اصول مندرج در کنوانسیون ۱۹۹۷ این کنوانسیون را اعلام کرده است.

نتیجه گیری:

افزایش جمعیت، الزامات توسعه پایدار، نیازهای مردم کشور ترکیه به استفاده از آب برای کشاورزی و آبیاری و وابستگی به انرژی برق کشور هی دیگر، دولت را به سمت ترکیه را به سمت بهره برداری از منابع آب رودخانه های فرامرزی مشترک سوق داد، پیامد های زیست محیطی، تحدید منابع آب کشور های پایین دست، زمینه سازش بروز تنش در روابط این کشور با کشورهای عراق و سوریه در حوضه دجله و فرات و

کشور های ساحلی در حوضه ارس و چوروه شد، از این رو ساماندهی این روابط مستلزم مدیریت منابع و کنترل اقدامات این کشور از طریق پابندی به یک نظم حقوقی بین المللی و یا معاهداتی بود، مجموعه عوامل سیاسی و اقتصادی، سیاست خارجی این کشور و اهداف بلند مدت آن برای پیوستن به اتحادیه اروپا، این کشور را ناگزیر به انعقاد موافقت نامه های دو جانبه و پذیرش قواعد عرفی مندرج در قواعد و کنوانسیون های مرتبط با آب نمود، حسب بررسی های انجام شده در این تحقیق، دولت ترکیه خود را ملتزم به رعایت قواعد عرفی و اصول مورد قبول جامعه بین المللی و چون استفاده عادلانه و معقول، عدم ورود زیان قابل توجه به کشورهای دیگر و همکاری در پیشگیری از آثار زیان بار اقدامات خود در خصوص بهره برداری ها می داند. از این رو باید گفت اقدامات این دولت را باید در چارچوب رژیم حقوق عرفی بین المللی آب تحلیل و ارزیابی کرد.

استناد به این مقاله: آذری، علی، موسی زاده، رضا، بابایی، مجتبی. (۱۴۰۴). رژیم حقوقی بهره برداری از آب های فرامرزی مشترک با تأکید بر اقدامات دولت ترکیه و تاثیرات آن بر جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۹(۷۰)، ۲۸۸-۳۱۱.

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

- اسلام پناه، م. میرعباسی، ب. مرادی، م. (۱۴۰۱). نگرشی بر نقش رویه های ویژه حقوق بشری در دسترسی به حق اشامیدنی سالم در کشور های در حال توسعه. ماهنامه علمی جامعه شناسی سیاسی ایران، سال پنجم، شماره ۳، صص ۳۰۷-۳۳۵.
- بابایی، م و بابایی، ح (۱۳۹۴). رژیم حقوقی بهره برداری از سفره های زیر زمینی آب مشترک میان دولتها با تأکید بر طرح کمیسیون حقوق بین الملل ۲۰۰۸ (چاپ اول). تهران. انتشارات مجد
- توحیدی، ا. کیخسروی، م. (۱۳۹۸). خلاء معاهداتی: لزوم کنکاش در تعهدات بین المللی دولت ها در فرایند سازی از دیدگاه حقوق بین الملل، مجله حقوق بین المللی شماره ۶۱، ص ۴۰۲.
- سلمان، م ا و مک اینرنی، ل. (۱۹۷۴). آب و حقوق بشر (حق دسترسی بشر به آب، ابعاد حقوقی و سیاسی، ترجمه «حسن اسدی زید آبادی» (۱۳۹۴). تهران. انتشارات ناهید
- عراقچی، ع و بهرامی، ز. (۱۴۰۱). دیپلماسی آب و لزوم برون رفت از وضعیت بحران (چاپ اول). تهران. چاپ وزارت امور خارجه
- کلاتری، ج. و حکمت آرا، ۱۳۹۹. بررسی هیدروپلیتیکی سد سازی ترکیه در حوضه ارس. نهمین همایش ملی سامانه های سطوح آبگیر ایران (ص ۱۲-۱).
- کاظمی، ا. (۱۴۰۱). پروژه های گاپ و داپ از منظر حقوق بین الملل، پژوهشنامه رسانه بین الملل. سال هفتم شماره اول، شماره نهم،
- محمد علی پور، ف. (۱۳۹۶). حقوق استفاده غیر کشتیرانی از آبراهه های بین المللی (چاپ اول). تهران. بنیاد حقوقی میزان.
- محمد علی پور، ف. طالبیان، ح. (۱۳۹۷). منابع آبی مشترک در حوضه کورا- ارس؛ پیشران صلح در قفقاز جنوبی، فصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی. دوره ۱۱، شماره ۱، صص ۲۴۶-۲۳۱
- مدنیان، غ. (۱۳۹۸). چالش های حقوق آب (چاپ اول). تهران. نشر دادگستر
- Araghchi, A., & Bahrami, Z. (2022). *Diplomasi-ye aab va lozum-e boroon raft az vaz'iyat-e bohran* (1st ed.). Tehran: Ministry of Foreign Affairs. {In Persian}
- Arda, B. (2018). Turkey's Southeastern Anatolia Project (GAP): A qualitative review of the literature. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 45(1), 1-15.
- Babaei, M., & Babaei, H. (2015). *Rejim-e hoquqi-e bahrebardari az safrhaye zirezamini-ye aab-e moshtarak mian-e dlat-ha ba ta'kid bar tarh-e komision-e hoquq-e beynolmelal 2008* (1st ed.). Tehran: Majd Publications. {In Persian}
- Beaumont, P. (2000). The 1997 UN Convention on the Law of Non-navigational Uses of International Watercourses: Its strengths and weaknesses from a water management perspective and the need for new workable guidelines. *International Journal of Water Resources Development*, 16(4), 475-495.
- Boisson de Chazournes, L. (2013). *Fresh Water in International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Inan, Y. (2000). The law of international water courses and the Middle East. *Perception: Journal of International Affairs*, 5(2), 1-13.
- Islam Panah, M., Mir Abbasi, B., & Moradi, M. (2022). Negareshi bar naghsh-e royhaye vizhe-ye hoghogh-e bashari dar dastresi be haqq-e aab-e aashamidani-ye salem dar keshvarhaye dar hale tose'e. *Iranian Political Sociology Monthly*, 5(3), 307-335. {In Persian}
- Kalantari, J., & Hekmat Ara, A. (2020). Barrasi-ye hydro-politic-e sadd-sazi-ye Turkiye dar hoze-ye Aras. In *9th National Conference on Water Harvesting Systems in Iran* (pp. 1-12). {In Persian}
- Kazemi, A. (2022). Projehaye GAP va DAP az manzar-e hoquq-e beynolmelal. *International Media Research Quarterly*, 7(1), 1-?. {In Persian}
- Kibaroglu, A. (2002). *Building a regime for the waters of the Euphrates-Tigris river basin*. The Hague: Kluwer Law International.
- Kibaroglu, A. (2015). An analysis of Turkey's water diplomacy and its evolving position vis-à-vis international water law. *Water International*, 40(1), 153-167. <https://doi.org/10.1080/02508060.2014.978971>
- Kibaroglu, A., Sümer, V., &

the peaceful management of international watercourses: From doctrines and theories to conventional principles. *International Journal of Environment and Pollution Research*, 7(3), 15–33.

Rieu-Clarke, A., & Loures, F. R. (2009). Still not in force: Should states support the 1997 UN Watercourses Convention? *Review of European Community and International Environmental Law*, 18(2), 185–197. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9388.2009.00640.x>

Salman, M. A., & McInerney-Lankford, L. (1974). *Aab va hoquq-e bashar (haqq-e dastresi-ye bashar be aab, ab'ad-e hoquqi va siyasi)* (H. Asadi Zeid Abadi, Trans.). Tehran: Nahid Publications. (2015 printing). {In Persian}

Scanlon, J., Cassar, A., & Nemes, N. (2004). *Water as a Human Right?* Gland, Switzerland and Cambridge, UK: IUCN.

Scheumann, W., Sagsen, I., & Tereci, E. (2011). Orontes River Basin: Downstream challenges and prospects for cooperation. In A. Kibaroglu et al. (Eds.), *Turkey's Water Policy* (pp. xxx–xxx). Berlin, Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-19636-2_17

Tohidi, A., & Kikhusrovi, M. (2019). Khalaye mo'ahadati: Lozum-e konkaash dar ta'ahodat-e beynolmelali-ye dolatha dar farayand-sazi az didgah-e hoquq-e beynolmelal. *International Law Journal*, (61), 402. {In Persian}

Scheumann, W. (2012). Fundamental shifts in Turkey's water policy. *Méditerranée*, 119, 27–34.

Kramer, A., & Kibaroglu, A. (2011). Turkey's position towards international water law. In A. Kibaroglu et al. (Eds.), *Turkey's Water Policy* (pp. 215–229). Berlin, Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-19636-2_12

Madaniyan, G. (2019). *Chalesh-haye hoquq-e aab* (1st ed.). Tehran: Dadgostar. {In Persian}

McIntyre, O. (2020). The current state of development of the no significant harm principle: How far have we come? *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 20(4), 1–23. <https://doi.org/10.1007/s10784-020-09501-8>

Mohammad Alipour, F. (2017). *Hoquq-e estefade-ye gheyre kashtirani az abrahehaye beynolmelali* (1st ed.). Tehran: Mizan Legal Foundation. {In Persian}

Mohammad Alipour, F., & Talebian, H. (2018). Manabe'-e aabi-ye moshtarak dar hoze-ye Kura–Aras; Pishran-e solh dar Ghafghaz-e jonubi. *Central Eurasia Studies Quarterly*, 11(1), 231–246. {In Persian}

Mohammed, Y. A. (2022). The guiding legal regime and institutional arrangement of transboundary watercourse: A review. *International Journal of Water Management and Diplomacy*, 1(4), 75–90. <https://ssrn.com/abstract=4405959>

Quang Trung, H., Salatikoje, Y. D., & Bibi, B. (2019). Modern rules governing